

เกษตรผสมผสาน: วิธีการดำรงชีพของเกษตรกรเครือข่ายอุบลรัตน์ในบริบทโลกาภิวัตน์

Integrated Agriculture: Farmers' livelihoods of Ubonrat network in the context of globalization

กীরติพร จูตะวีริยะ

สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ถนนมิตรภาพ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 40002 โทรศัพท์ 043-203-215

E-mail: keersr@kku.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการเครือข่ายเกษตรผสมผสาน และวิธีการดำรงชีพของเกษตรกรในบริบทโลกาภิวัตน์ผ่านประสบการณ์เกษตรกรศูนย์เรียนรู้ในเครือข่ายเกษตรผสมผสานอำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น โดยวิเคราะห์การปรับตัวของครัวเรือนเพื่อดำรงชีพตามกรอบแนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable livelihoods framework) งานวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ รวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ผลการศึกษาพบว่าพัฒนาการของเครือข่ายเกษตรผสมผสาน สะท้อนถึงการสนับสนุนและความร่วมมือในการทำงานร่วมกันระหว่าง เกษตรกรและภาคส่วนต่างๆในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มแพทย์และบุคลากรทางสาธารณสุขที่เห็นความสำคัญของการพัฒนาสุขภาพแบบองค์รวม นักพัฒนาเอกชน นักวิชาการ ได้ร่วมกันค้นหาทางออกในการดำรงชีพภายใต้ระบอบทุนนิยมที่สร้างภาระหนี้ให้แก่เกษตรกรอันเนื่องมาจากความล้มเหลวของวิธีการผลิต ซึ่งเกษตรผสมผสานช่วยคลี่คลายปัญหาเชิงระบบในการปรับกลยุทธ์การผลิต หากพิจารณาวิธีการดำรงชีพของเกษตรกรเครือข่ายเกษตรผสมผสานศูนย์เรียนรู้บ้านคำปลาหลาย ภายใต้กรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน จะพบความสามารถในการเข้าถึงทุนในหลายด้าน *ทุนทางกายภาพและทุนธรรมชาติ (Physical capital and Natural capital)* เป็นพื้นฐานการเกษตรที่เน้นความหลากหลายและการจัดการทรัพยากรในรูปการพึ่งพาสมดุลแห่งธรรมชาติที่นำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศ อีกทั้งเป็นการลด*การใช้ทุนการเงิน (Financial capital)* ในการผลิตเพื่อให้สามารถดำรงอยู่อย่างพึ่งพาตนเอง รายได้ที่เกิดขึ้นตามมาเป็นเครื่องยืนยันให้เห็นระบบการผลิตและการจัดการที่ได้สร้างเศรษฐกิจทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน นอกจากนี้*การใช้ทุนมนุษย์และทุนทางสังคม (Human capital and Social capital)* เป็นปฏิบัติการเพื่อสร้างทักษะ

องค์ความรู้ อุดมการณ์ร่วมและขยายเครือข่ายทางความคิด อันเป็นพื้นฐานที่สำคัญยิ่งของการเกิดศักยภาพในการพัฒนาดตนเองของเกษตรกร และการขยายวิธีปฏิบัติและแนวคิดไปยังชุมชนอื่น

คำสำคัญ: เกษตรผสมผสาน วิธีการดำรงชีพ โลกาภิวัตน์

Abstract

This paper aims to study development of the integrated agriculture network and farmers' livelihoods in the global context through experiences of farmers in the Integrated Agriculture Network in Ubonrat district, Khon Kaen province. The sustainable livelihoods framework is used as a conceptual tool for analyzing adaptation and livelihoods of farmers. Regarding qualitative methodologies, data collection includes key informant interviews and participant and non-participant observation. The results showed that the development of this integrated agriculture network was a result of support and cooperation between farmers and other parties in society. These particular parties were physicians and health professionals who primarily focused on a holistic approach to health services; and NGO professionals and academics who worked together to find livelihood alternatives under the capitalist system which put farmers into debt as a result of unsuccessful production. This integrated agriculture provided an alternative strategy for production. Regarding livelihoods of farmers in the integrated agriculture network, especially the Kham-pla-lai learning center, under the sustainable livelihoods framework, an ability to access to

various livelihoods assets was evident. Physical capital and natural capital were basic elements for agriculture. These capitals were used and managed so as to emphasize diversity and ecological sustainability. The decreasing of financial capital in production led to self-reliance. Furthermore, earned income indicated the contribution of integrated farming to household and community economy. The use of human capital and social capital also led to strengthening of farm skills and knowledge as well as creating shared ideas and networks. These were important factors for capacity in self-development of farmers and for extension of this practice and concept to other communities.

Keywords: Integrated Agriculture, Livelihood, Globalization

1. บทนำ

ชนบทในภาคอีสานมีพลวัตการเปลี่ยนแปลงที่สลับซับซ้อนและเคลื่อนไหวเคลื่อนตัวตามทิศทางการพัฒนาแห่งรัฐชาติอยู่ตลอดและแน่นอนว่าความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นภายใต้อิทธิพลของเงื่อนไขและปัจจัยหลายระดับที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างมีนัยสำคัญ อาจกล่าวได้ว่า แนวทางการพัฒนาประเทศของรัฐบาลไทยที่นำพาเศรษฐกิจของภาคอีสานไปสู่ระบบเศรษฐกิจการค้าและการเร่งส่งเสริมการปลูกพืชในเชิงพาณิชย์เพื่อการส่งออกนั้น ไม่เพียงมีผลให้การผลิตแบบพอเพียงและการผลิตเพื่อบริโภคของสังคมชนบทอีสานต้องเปลี่ยนแปลงไป แต่ยังทำให้ภาคการเกษตรหรือชนบทตกอยู่ในสถานะที่เสียเปรียบและสูญเสียความสามารถในการควบคุมทรัพยากรภายใต้ระเบียบทางเศรษฐกิจชุดใหม่แห่งโลกทุนนิยม เนื่องจากเกษตรกรต้องพึ่งพาปัจจัยในการผลิตจากภายนอกแทบทั้งสิ้น อาทิ ปุ๋ยเคมี ยากำจัดวัชพืช ยาปราบศัตรูพืช เครื่องจักรกลการเกษตร และเงินกู้เพื่อการเกษตรทั้งในและนอกระบบ รวมทั้งการเผชิญความเสี่ยงกับราคาผลผลิตที่ผันผวนจากกลไกที่อิงกับตลาดทุนโลก เกษตรกรไม่สามารถกำหนดราคาได้ด้วยตนเอง ยิ่งไปกว่านั้นกระบวนการผลิตพืชพาณิชย์เพื่อการค้ายังต้องแลกมาด้วยปัญหาทางสังคมของภาคชนบทในหลายมิติซึ่งเกี่ยวพันกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระบบทุนโลกาภิวัตน์และยากยิ่งต่อการแยกส่วนใดส่วนหนึ่งออกจากกัน ทั้งปัญหาการถูกขูดรีดส่วนเกินจากบรรดานายทุนการเกษตร ปัญหาการสูญเสียที่ดินทำกิน ปัญหาการสูญเสียพื้นที่ป่า ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ

และสิ่งแวดล้อมจากกระบวนการผลิต ปัญหานี้สืบ ปัญหาขาดแคลนอาหาร ปัญหาความยากจน ตลอดจนปัญหาแรงงานอพยพเพื่อแสวงหางานทำนอกภาคการเกษตร [1] ซึ่งได้เติบโตและขยายตัวลุกลามกลายเป็นปัญหาใหญ่ของภาคอีสานมาจนกระทั่งปัจจุบัน

จากปัญหาที่ซับซ้อนดังกล่าว จึงเกิดความพยายามของกลุ่มเครือข่ายเกษตรกรที่ไม่ยอมจำนนต่ออำนาจทุนและกลไกตลาด โดยการแสวงหาทางเลือกของชีวิตและแนวทางการผลิตระบบเกษตรทางเลือกใหม่ที่สร้างสมดุลให้กับวิถีชีวิตเพื่อหาทางออกจากอิทธิพลของระบบเกษตรกระแสหลักที่ครอบงำการดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน การตกอยู่ภายใต้กลไกตลาดและอำนาจแห่งระบบทุนนิยมได้สร้างผลกระทบให้กับเกษตรกรต้องแบกรับกับปัญหาในการดำรงชีพในหลายด้าน ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว เกษตรกรกลุ่มหนึ่งได้หันไปสู่ภูมิปัญญาการทำเกษตรของท้องถิ่นและพัฒนาระบบการเกษตรผสมผสานเป็นทางเลือกให้กับสังคม การทำความเข้าใจวิถีการดำรงชีพของเกษตรกรดังกล่าว จึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการสร้างความเข้าใจต่อการดำรงชีพและการคงอยู่ของผู้ทำการเกษตรในโลกแห่งทุนสมัยใหม่ภายใต้ความเป็นโลกาภิวัตน์ ซึ่งก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวผ่านช่องทางของทุน เงินตราสาร สินค้า ข้อมูลข่าวสาร แนวความคิด และผู้คนข้ามไปมาระหว่างรัฐอย่างรวดเร็ว [2] ซึ่งโลกาภิวัตน์ด้านการเกษตรส่งผลในทางบวกแก่เกษตรกรรายใหญ่และสร้างการเติบโตให้กับนายทุนภาคการเกษตรในวงกว้าง แต่เกษตรกรรายย่อยซึ่งเป็นประชากรกลุ่มใหญ่ของประเทศกลับได้รับผลกระทบจากระบบการผลิตที่เน้นปริมาณการผลิต อีกทั้งต้องปรับตัวกับระบบการผลิตและวิถีในการดำรงชีพที่แตกต่างไปจากเดิม รวมถึงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างทุนกับแรงงานในภาคการเกษตรที่ถูกเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบบการผลิตรูปแบบใหม่ที่เน้นการใช้เทคโนโลยีการผลิตเครื่องมืออุปกรณ์ และต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้นเพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีปริมาณมากจนเกิดผลกำไรคุ้มค่ากับการลงทุนแต่เกิดความเสียหายในด้านสุขภาพและสิ่งแวดล้อมอย่างในภาวะการณ์ปัจจุบัน ซึ่งหากมีการพิจารณาถึงเงื่อนไขเชิงโครงสร้างทั้งในระดับมหภาคและระดับจุลภาคที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงและการปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีพของเกษตรกรในฐานะผู้กระทำการ (Agency) ว่ามีกระบวนการปรับตัวหรือกระทำการภายใต้ข้อจำกัด โอกาส และความเสี่ยงทางสังคมที่ก่อตัวขึ้นอย่างไร จะช่วยให้เกิดความเข้าใจและทราบแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในการหาช่องทางและสร้างทางเลือกใหม่ใน

การดำรงชีพให้กับเกษตรกรเพื่อให้เกิดวิถีการดำรงชีพอย่างยั่งยืนใน
สภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ในขณะนี้

ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาและทำความเข้าใจวิถีการดำรงชีพ
เครือข่ายเกษตรผสมผสานในฐานะยุทธศาสตร์การดำรงชีพ
(Livelihoods strategies) ตามกรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน
(Sustainable livelihoods framework) โดยพิจารณาผ่านการใช้
ทุนในการดำรงชีพ (Livelihoods assets) ของครัวเรือนเกษตรกร
เครือข่ายเกษตรผสมผสาน ซึ่งเป็นเกษตรกรรายย่อยภายใต้ศูนย์
เรียนรู้แห่งบ้านคำปลาหลาย อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น โดย
การสนับสนุนจากมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อพัฒนาคุณภาพ
ชีวิตที่ดี จังหวัดขอนแก่น ซึ่งสมาชิกภายในเครือข่ายสามารถ
ปรับเปลี่ยนการดำรงชีพของตนเองและครอบครัวจนสามารถพึ่งพา
ตนเองและถ่ายทอดองค์ความรู้ให้ผู้อื่นได้อย่างเป็นรูปธรรม รวมถึง
กลายเป็นวิทยากรกระบวนการประจำศูนย์เรียนรู้ผู้มีบทบาทสำคัญ
ในฐานะประธานกลุ่มเกษตรผสมผสานระดับหมู่บ้าน และขยายการ
เรียนรู้ให้กับสมาชิกในเครือข่ายและนอกเครือข่ายทุกระดับ การทำ
ความเข้าใจถึงการปรับตัวและการดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรกร
ในภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว อันเป็นผลจากการพัฒนา
ตามกระบวนการทัศน์ความทันสมัยแห่งกระแสโลกาภิวัตน์ จะนำมาซึ่ง
ความเข้าใจทิศทางและยุทธวิธีในวิถีการดำรงชีพที่พยายามท้าทาย
และสร้างอำนาจการต่อรองกับระบบเศรษฐกิจกระแสหลักที่
ครอบงำการดำรงอยู่ของเกษตรกรในปัจจุบัน

2. วัตถุประสงค์

- 1) เพื่อศึกษาพัฒนาการเครือข่ายเกษตรผสมผสาน อำเภออุบลรัตน์
จังหวัดขอนแก่น ในการมีส่วนร่วมพัฒนานาแนวคิดเกษตรผสมผสาน
ในฐานะยุทธศาสตร์การต่อรองกับกลไกอำนาจทุนของเกษตรกรใน
ภาคอีสาน
- 2) เพื่อศึกษาวิถีการดำรงชีพและปฏิบัติการของครัวเรือนเกษตรกร
เครือข่ายเกษตรผสมผสานแห่งศูนย์เรียนรู้บ้านคำปลาหลาย อำเภอ
อุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น ในการปรับตัวของครัวเรือนภายใต้
กระแสโลกาภิวัตน์

3. แนวคิด ทฤษฎี และกรอบแนวคิดการวิจัย

แนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืน (Sustainable
livelihoods)

Chambers and Conway (1992) [3] ได้เสนอแนวคิดการ
ดำรงชีพอย่างยั่งยืน ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงศักยภาพในการต่อสู้

และการรับมือกับสภาพความกดดัน ความตึงเครียดหรือผลกระทบ
ที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตและพลวัตทางสังคม
โดยสามารถดำรงประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจสังคม หรือความมั่นคง
ของระบบนิเวศ ทรัพยากรธรรมชาติ และความเสมอภาคในสังคม
ซึ่งเป็นการใช้โอกาสการดำรงชีวิตของคนกลุ่มหนึ่งโดยไม่เบียดเบียน
อีกกลุ่มหนึ่งทั้งในปัจจุบันจนกระทั่งอนาคต หรืออีกนัยหนึ่งหมาย
รวมถึงความสามารถของมนุษย์ที่จะมีชีวิตอยู่และปรับปรุงคุณภาพ
ชีวิตที่ปราศจากการสร้างความเดือดร้อนให้ผู้อื่นทั้งในปัจจุบันและ
อนาคต ซึ่ง Eillis (2000) [4] ได้ขยายความเข้าใจและเน้นให้เห็นมิติ
การเข้าถึง (Access) ทรัพยากรในการดำรงชีพและศักยภาพการ
เข้าถึงทรัพยากรในด้านต่างๆ อีกทั้งให้น้ำหนักกับความสัมพันธ์ของ
ทรัพยากร ประกอบด้วย ทุนมนุษย์ ทุนธรรมชาติ ทุนการเงิน ทุน
ทางกายภาพ และทุนทางสังคม ซึ่งถูกควบคุมโดยสถาบันและ
ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นตัวกำหนดการดำรงชีพในระดับปัจเจก
บุคคลหรือในระดับครัวเรือน นอกจากนี้ Bebbington (1999) [5]
ยังชี้ให้เห็นแก่นแนวคิดการดำรงชีพอยู่ที่ตัวคน และให้ความสำคัญ
กับทรัพยากรในการดำรงชีพเป็นตัวแปรสำคัญที่คนยากจนใช้เพิ่ม
ศักยภาพการเข้าถึงทรัพยากรในหลากหลายรูปแบบ ซึ่งเขาขยาย
โอกาสการเข้าถึงทรัพยากรไปไกลมากกว่าที่มาของการยังชีพทั่วไป
แต่ยังโยงไปถึงแหล่งที่มาของอำนาจในการยังชีพด้วย

แนวทางการศึกษาการดำรงชีพอย่างยั่งยืนถูกนำเสนออย่าง
เป็นรูปธรรมผ่าน Department for International
Development: DFID (1999) [6] ซึ่งมีเป้าหมายที่จะช่วยเพิ่ม
ความเข้าใจในธรรมชาติของความยากจนในพื้นที่ชนบทให้ดีขึ้น
รวมถึงระบบการดำรงชีพที่ต้องอาศัยการสอดประสานความสัมพันธ์
ในหลายมิติ และมีวัตถุประสงค์ที่จะนำไปใช้เป็นเครื่องมือการ
ทำงานด้านการพัฒนาเพื่อลดปัญหาความยากจนของประชากรโลก
โดยใช้เกณฑ์พิจารณาระดับความยั่งยืนของวิถีการดำรงชีพจาก
สภาพความยืดหยุ่นเมื่อเกิดผลกระทบ ลดการพึ่งพิงภายนอก รักษา
ผลิตภาพของทรัพยากรไว้ได้นานโดยไม่ทำลายวิถีการดำรงชีวิตผู้อื่น
ก่อให้เกิดความยั่งยืนของการใช้สภาพแวดล้อม ความยั่งยืนทาง
เศรษฐกิจของครัวเรือน สังคม และสถาบัน ซึ่งแนวทางในการศึกษา
การดำรงชีพอย่างยั่งยืนจำเป็นต้องมีความยืดหยุ่นในการประยุกต์
อาศัยหลักคิด ดังนี้ 1) **คนเป็นศูนย์กลาง** (People-centered) ให้
ความสำคัญกับการดำรงชีพที่วางคนเป็นศูนย์กลางในการพัฒนา 2)
องค์รวม (Holistic) มองว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยง
กันไม่แยกส่วนตามลักษณะทางกายภาพและสังคม 3) **พลวัต**
(Dynamic) ค้นหาเพื่อทำความเข้าใจและเรียนรู้จากการ

เปลี่ยนแปลง **4) สร้างอยู่บนฐานความเข้มแข็ง** (Building on strengths) หลักการสำคัญอยู่ที่การเริ่มต้นวิเคราะห์ความเข้มแข็งมากกว่าความต้องการ ความสำนึกที่มีอยู่ในตัวของทุกคนจากความเข้มแข็งที่มีเครือข่ายทางสังคม **5) เชื่อมโยงมหภาคและจุลภาค** (Macro-micro links) แนวทางการศึกษาการดำรงชีพอย่างยั่งยืนต้องการที่จะเป็นจุดเชื่อมช่องว่างระหว่างระดับนโยบาย สถาบัน ถึงระดับชุมชนและรายบุคคล **6) ความยั่งยืน** (Sustainability) เป็นการวางขอบเขตความยั่งยืนจากองค์ประกอบในหลายมิติ เน้นสภาพแวดล้อมที่ยั่งยืน เศรษฐกิจที่ยั่งยืน สังคมที่ยั่งยืนและสถาบันที่ยั่งยืน

การศึกษาวិถีการดำรงชีพภายใต้แนวคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนเน้นกรอบความคิดเรื่องทุนในการดำรงชีพ (Livelihoods assets) โดยวิธีวิเคราะห์ถึงองค์ประกอบของ “ทุน” ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวิถีการดำรงชีพอย่างมีพลวัต กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นต้นทุนที่กลุ่มเป้าหมายนำมาใช้ในกระบวนการดำรงชีพ และมีความสัมพันธ์ในหลากหลายมิติกับการเกิดผลลัพธ์ อันมีผลต่อโอกาสในการเข้าถึงทรัพยากร การเลือกวิถีการดำรงชีพ และได้รับอิทธิพลทางสังคมโดยตรงจากบริบทความเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างและสถาบันจนเกิดความเปราะบาง (Vulnerability) ซึ่งเกษตรกรถูกผลักดันกลายเป็นกลุ่มชายขอบของการพัฒนาในกระแสพัฒนาโลกาภิวัตน์ กระบวนการโลกาภิวัตน์ได้สร้างความลักลั่นทางสังคมและมีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดการซูร์ตีทรัพยากรธรรมชาติอย่างเข้มข้น กลไกแห่งความซับซ้อนที่เกิดขึ้นดังกล่าว ก่อให้เกิดเกษตรกรและชุมชนเกิดปฏิบัติการในการปรับตัวและสร้างยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพเพื่อต่อกับระบบทุนนิยมโลกที่เกิดขึ้นในรูปแบบการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตและการไหลเวียนของทุนที่มีความซับซ้อน สอดคล้องกับปีนแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2554) [7] ให้มีโนทัศน์การดำรงชีพว่าเป็นกลยุทธ์ในระดับครัวเรือนของเกษตรกรในฐานะผู้กระทำการ และเป็นแนวคิดในการทำความเข้าใจสังคมเกษตรกรรมที่หลุดพ้นจากข้อจำกัดของชนชั้นทางเศรษฐกิจ ซึ่งให้ความสำคัญกับความยืดหยุ่นในการปรับตัวศักยภาพในการต่อรองและปรับใช้ทรัพยากรและสถาบันทางสังคมต่างๆมากกว่าเงื่อนไขในเชิงโครงสร้าง

กรอบคิดการดำรงชีพที่ DFID (1999) พัฒนาขึ้นมาเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำความเข้าใจวิถีการปรับตัวและปฏิบัติการที่เกษตรกรเลือกหยิบฉวยในการดำรงชีพตามบริบทของสังคมแต่ละพื้นที่ผ่านมิติการใช้ทุนที่มีความสัมพันธ์แตกต่างกันออกไปในด้านต่างๆ ดังต่อไปนี้ **ทุนมนุษย์ (Human capital)** หมายถึง ความ

เชี่ยวชาญทางด้านทักษะ องค์ความรู้ ความสามารถด้านแรงงาน คุณภาพแรงงาน ศักยภาพความเป็นผู้นำ และควมมีสุขอนามัยที่ดี ตลอดจนมีคุณธรรมจริยธรรม บนพื้นฐานแห่งคุณค่าทางสังคม **ทุนธรรมชาติ (Natural capital)** หมายถึง การมีควมพร้อมในพื้นที่ทำกิน ทรัพยากรตามธรรมชาติ ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ ความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรที่มีพื้นฐานมาจากธรรมชาติในระบบนิเวศจนเกิดเป็นความสมดุล **ทุนการเงิน (Financial capital)** หมายถึง เงินสะสมที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์และเงินไหลเวียนทั้งที่เป็นเงินเดือน หรือกองทุนในชุมชน ตลอดจนเครื่องมือทำกินในชีวิตประจำวัน บ้าน ที่ดิน เป็นต้น ซึ่งมีสภาพคล่องในการแปรเปลี่ยนเป็นเงินตรา **ทุนทางกายภาพ (Physical capital)** หมายถึง โครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต สิ่งอำนวยความสะดวก และวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการผลิต ตลอดจนถนน ไฟฟ้า ประปา และการสาธารณสุขโลกต่างๆ **ทุนทางสังคม (Social capital)** หมายถึง กลุ่มผู้คน เครือข่ายทางสังคม ประชาสังคมที่ให้การสนับสนุนเป็นภาคี การเป็นสมาชิกกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ในมิติต่างๆ ทั้งหน้าที่ในสังคม และภาวะการเป็นผู้นำ ซึ่งมีการร้อยรัดความสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดสมาชิกบรรลุเป้าประสงค์

ทุนทั้งห้าประการข้างต้นถือเป็นกรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนที่สำคัญ ซึ่งจะช่วยขยายความเข้าใจในการปรับตัวของเกษตรกรในการนำมาใช้ในรูปแบบที่แตกต่างออกไปในภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในปัจจุบัน

4. วิธีดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้วิธีศึกษาเฉพาะกรณี (Case study approach) ผ่านเครือข่ายเกษตรกรผสมผสานที่ได้รับการสนับสนุนจากมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดี จังหวัดขอนแก่น และศึกษาวิถีการดำรงชีพของเกษตรกร ซึ่งเป็นการเลือกแบบเฉพาะเจาะจง โดยมีเกณฑ์ในการเลือกผู้ให้ข้อมูลหลักจากผู้ประสบความสำเร็จในการทำเกษตรผสมผสานจนกลายเป็นวิทยากรกระบวนการศูนย์เรียนรู้บ้านคำปลาหลาย ซึ่งเป็นผู้ถ่ายทอดองค์ความรู้และมีส่วนร่วมในกิจกรรมเครือข่ายเกษตรผสมผสาน อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่นอย่างแท้จริง

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้เครื่องมือหลักในการเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล โดยใช้วิธีดังต่อไปนี้

1) การสัมภาษณ์ ผู้วิจัยทำการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant) โดยใช้แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structure interview หรือ SSI) รวมถึงข้อคำถามที่เกิดขึ้นในระหว่างการสังเกตเป็นเบื้องต้นเพื่อเก็บข้อมูลในขั้นแรก ส่วนระยะต่อมาใช้วิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interview) โดยมีการตั้งคำถามไว้ล่วงหน้าแต่มีความยืดหยุ่น ผู้วิจัยจะปรับแนวทางในการสัมภาษณ์ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นเสมอ เพื่อให้ได้ข้อมูลครอบคลุมและตรงตามวัตถุประสงค์การวิจัย

2) การสังเกตอย่างมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม โดยเข้าสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม กับเครือข่ายเกษตรกรผสมผสานในการเข้าร่วมกิจกรรมด้านการผลิตในพื้นที่การเกษตรและกิจกรรมของเครือข่ายที่เกิดขึ้น

การวิเคราะห์ข้อมูล

งานวิจัยนี้ใช้การวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content analysis) โดยการอ่านวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการสัมภาษณ์และการสังเกตเพื่อให้เห็นภาพรวมของรายละเอียดทั้งหมด ทั้งนี้เพื่อสามารถหาสาระหลักสำคัญและนำมาเป็นประเด็นข้อความรู้หลักและรองจากการประมวลข้อมูลที่ศึกษา

5. ผลการศึกษา

พัฒนาการเครือข่ายเกษตรกรผสมผสาน อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น

จากการศึกษาพบว่า พัฒนาการของเครือข่ายฯ มีพลวัตมาจากการขยายงานพัฒนาของแพทย์ชนบทในการทำงานด้านวิชาการ งานสร้างองค์ความรู้ งานผลักดันเชิงนโยบาย และการปรับแนวคิด ในหลายเรื่องเกี่ยวกับงานสาธารณสุขมาสู่การสร้างเครือข่ายการพัฒนาชุมชนยั่งยืน ซึ่งไม่ได้เน้นการทำงานเพียงมิติสุขภาพ แต่มองปัญหาสุขภาพที่เชื่อมโยงกับมิติทางสังคม เศรษฐกิจและการเมือง ซึ่งหันมาให้ความสนใจในเรื่องสุขภาพแบบองค์รวมและให้ความสำคัญในการป้องกันโรคเชื่อมโยงกับมิติของสุขอนามัยแบบรอบด้าน โดยในปี 2532 เกิดโครงการพัฒนาชุมชน เพื่อการอยู่รอดของเด็ก ที่บ้านดงบังและบ้านป่าแดง อำเภอแวงใหญ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นหมู่บ้านนำร่องที่กลุ่มแพทย์ชนบทบางส่วนได้เข้าไปมีส่วนจัดกระบวนการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาคุณภาพชีวิตร่วมกับชาวบ้าน ขณะนั้นชุมชนทั้งสองแห่งประสบกับปัญหาหนี้สินจากการเกษตร แรงงานอพยพ เด็กขาดแคลนอาหาร ปัญหาสาธารณสุข ปัญหาความแห้งแล้ง เกษตรกรขยายพื้นที่การปลูกพืชเศรษฐกิจ

ขนาดใหญ่ และใช้ปุ๋ย สารเคมีกำจัดศัตรูพืชอย่างเข้มข้น จนเกิดปัญหาดินเสื่อมโทรม เกิดการระบาดของแมลงศัตรูพืชและการสะสมของสารพิษตกค้างในระดับที่เป็นอันตรายต่อสิ่งมีชีวิต ซึ่งเป็นผลจากเกษตรกรส่วนใหญ่ตกอยู่ภายใต้กลไกการผลิตของระบบทุนนิยม ทางโครงการฯจึงเข้าไปส่งเสริมการรวมกลุ่มเกษตรกรผสมผสาน กลุ่มออมทรัพย์ชุมชนและกลุ่มอื่นๆตามความสนใจ การสร้างเสริมการจัดบริการสาธารณสุขระดับหมู่บ้าน การจัดการศึกษาที่มีคุณภาพให้เด็กและเยาวชน เพื่อให้สามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น โดยอาศัยการทำงานแบบบูรณาการจากหลายภาคส่วน ทั้งกลุ่มผู้นำ ชาวบ้าน แพทย์พื้นบ้าน นักพัฒนา เจ้าหน้าที่สาธารณสุข ครู และผู้ประกอบการ จนเกิดองค์กรชาวบ้านที่สามารถแก้ไขปัญหาของตนเองได้ในระดับหนึ่ง และเป็นตัวจุดประกายให้มีการนำเอากระบวนการพัฒนาของทั้ง 2 หมู่บ้าน ไปขยายผลเพิ่มขึ้นอีก 19 หมู่บ้าน ในพื้นที่ อำเภอพล อำเภอแวงใหญ่ และอำเภออุบลรัตน์ ภายใต้โครงการของมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อชีวิตดี จังหวัดขอนแก่น ในช่วงระหว่างปี 2536-2539

การรวมตัวกันของชาวบ้านเป็นกลุ่มกิจกรรมและกลุ่มอาชีพต่างๆในอำเภออุบลรัตน์ อาทิ กลุ่มแม่บ้าน ตลาดผักปลอดสารพิษ เครือข่ายพระสงฆ์ ชมรมแพทย์พื้นบ้าน ศูนย์แพทย์แผนไทย กลุ่มสมุนไพร เครือข่ายทอผ้าไหม ทอผ้าฝ้าย และชมรมผู้ติดเชื้อเอดส์ เป็นต้น ได้เกิดการขยายต่อยอดจนเกิดเครือข่ายเกษตรกรผสมผสาน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในหลายส่วนของงานที่มีบทบาทในการส่งเสริม และเป็นงานหลักที่ให้น้ำหนักมากที่สุดเนื่องจากความสำเร็จของโครงการฯที่เน้นกระบวนการเรียนรู้และกระตุ้นให้ชุมชนลุกขึ้นมาแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง จนนำมาสู่การรวมกลุ่มและใช้แนวทางการทำเกษตรแบบผสมผสานในการแก้ไขปัญหาได้สำเร็จ แนวความคิดดังกล่าวจึงถูกนำมาขยายผลต่อที่อำเภออุบลรัตน์ ผ่านมูลนิธิพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน เพื่อคุณภาพชีวิตดี จังหวัดขอนแก่น สนับสนุนให้นักพัฒนาเอกชนของมูลนิธิศุภนิมิต และเจ้าหน้าที่สาธารณสุขของโรงพยาบาลอุบลรัตน์ลงพื้นที่ทำงานร่วมกับชุมชน ซึ่งบ้านคำปลาหลายเป็นหนึ่งในจำนวน 6 หมู่บ้าน ที่ได้รับการส่งเสริมและกำลังเผชิญกับปัญหาหุงต้มหลายด้านในขณะนั้น

การส่งเสริมในการปรับตัวของเกษตรกรจึงเป็นการปรับตัวในเชิงเครือข่ายการเรียนรู้ โดยมูลนิธิฯมีบทบาทสำคัญในการจัดกระบวนการเรียนรู้ ทั้งในแง่ของการจัดเวทีในระดับชุมชนให้ชาวบ้านมีพื้นที่ในการสะท้อนปัญหา มีพื้นที่ในการระดมความคิดเห็นและค้นหาหนทางในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน การจัดกระบวนการอบรมเกษตรกรด้วยองค์ความรู้ต่างๆที่เครือข่าย

ปราชญ์ชาวบ้านเป็นผู้ร่วมคิด และการออกไปศึกษาดูงานกับปราชญ์ชาวบ้านที่ประสบความสำเร็จนำมาสู่การรวมตัวกันเป็นกลุ่มเกษตรผสมผสาน ภายหลังจากการรวมกลุ่มทางมูลนิธิฯ ยังคงติดตามความก้าวหน้าของสมาชิกและกลุ่มอย่างต่อเนื่อง และสนับสนุนให้เกษตรกร มีกระบวนการพัฒนาผู้นำกลุ่มหรือ “เกษตรกรต้นแบบ” ผ่านการออกไปศึกษาดูงานตามศูนย์ปราชญ์ในอีสาน สนับสนุนให้ “เกษตรกรต้นแบบ” แต่ละโซนเข้าประชุม แลกเปลี่ยนประสบการณ์และนำเสนอการทำกิจกรรมของกลุ่มอย่างเป็นรูปธรรมร่วมกันเป็นประจำทุกเดือน และลงพื้นที่ “เยี่ยมแปลง” ของสมาชิกหลังเสร็จสิ้นการประชุมในแต่ละครั้ง เพื่อศึกษาดูงานผู้ที่ประสบความสำเร็จและผู้ที่เคยมีปัญหาเช่นเดียวกันมาก่อน และนำมาปรับใช้กับตนเองและกลุ่มต่อไป ขณะเดียวกันมูลนิธิฯ ยังได้สนับสนุนให้ผู้นำที่สามารถปรับตัวเป็นแบบอย่างให้กับผู้อื่นได้ สร้างศูนย์เรียนรู้ขึ้นในแปลงเกษตรของตนเองเพื่อเป็นที่ศึกษาดูงานของสมาชิกและเกษตรกรในเครือข่าย พร้อมไปกับการเสริมสร้างผู้นำรุ่นใหม่ในชุมชนขึ้นมาทำหน้าที่ทดแทนในรูปแบบการระดมสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างคนในแนวระนาบ ซึ่งผูกโยงกับฐานการผลิตและการพึ่งพาอาศัยกันอันเป็นอัตลักษณ์พื้นฐานของความสัมพันธ์ของคนในชนบทอีสาน

จากกระบวนการทำงานอย่างต่อเนื่องทำให้ในปัจจุบันเครือข่ายเกษตรผสมผสานอำเภออุบลรัตน์ มีสมาชิกอยู่ใน 70 หมู่บ้าน ครอบคลุม 6 ตำบล โดยแบ่งพื้นที่เป็น 2 โซน ได้แก่ พื้นที่โซนเอ มีเครือข่ายจาก ตำบลบ้านดง ตำบลนาคำและตำบลทุ่งโป่ง กลุ่มเกษตรกรส่วนใหญ่มีศักยภาพในการจัดการความรู้กันเอง ภายใต้อำนาจในระดับหนึ่ง เจ้าหน้าที่มูลนิธิฯ จึงเริ่มลดบทบาทในการเป็นที่เลี้ยงแกะติดตาม และพื้นที่โซนบี มีตำบลโคกสูงและตำบลศรีสุขสำราญ ส่วนใหญ่ยังต้องอาศัยเจ้าหน้าที่มูลนิธิฯ คอยเป็นที่เลี้ยงอย่างใกล้ชิด ภายใต้อำนาจของแต่ละหมู่บ้านจะประกอบด้วย “เกษตรกรเป้าหมาย” หรือชาวบ้านที่มีความสนใจและมีความมุ่งมั่นในการเปลี่ยนแปลงชีวิตตนเองตามแนวทางที่มูลนิธิฯ ส่งเสริม “เกษตรกรต้นแบบ” หรือชาวบ้านที่สามารถปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตของตนเองได้ในระดับหนึ่ง ส่วนใหญ่มักจะเป็นผู้ที่มีทรัพยากรหลายด้านทั้ง สังคม เงินตรา เวลา มากกว่าเกษตรกรเป้าหมายคนอื่นๆ “วิทยากรกระบวนการประจำศูนย์เรียนรู้” หรือเกษตรกรผู้ที่ได้รับการยกระดับจากเกษตรกรต้นแบบ โดยการผลักดันของมูลนิธิฯ เนื่องจากสามารถปรับเปลี่ยนการดำรงชีพของตนเองและครอบครัวจนสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างเป็นรูปธรรม วิทยากรศูนย์เรียนรู้จะมีบทบาทในฐานะประธานกลุ่มเกษตรกรระดับหมู่บ้าน

และขยายการเรียนรู้ให้กับสมาชิกในและนอกเครือข่ายทุกระดับ ปัจจุบันอำเภออุบลรัตน์มีศูนย์เรียนรู้เครือข่ายเกษตรผสมผสานจำนวน 4 แห่ง ประกอบด้วย 1) ศูนย์เรียนรู้บ้านคำปลาหลาย 2) ศูนย์เรียนรู้บ้านพุทบาท 3) ศูนย์เรียนรู้บ้านห้วยทราย และ 4) ศูนย์เรียนรู้บ้านหนองผือ ภายใต้อำนาจศูนย์เรียนรู้แบ่งเกษตรกรเครือข่ายออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ เกษตรกรศูนย์เรียนรู้ เกษตรกรต้นแบบ และเกษตรกรเป้าหมายประสานการทำงานร่วมกัน

ทั้งนี้กล่าวได้ว่า เครือข่ายเกษตรผสมผสานอำเภออุบลรัตน์เกาะเกี่ยวกันในเชิงเครือข่ายการเรียนรู้ โดยเฉพาะในด้านกระบวนการสร้างและการปรับแนวความคิดการดำรงชีพที่เน้นการพึ่งพาตนเองของเกษตรกรให้เกิดความยั่งยืนโดยใช้ยุทธศาสตร์ของแนวทางเกษตรผสมผสานที่ก่อตัวขึ้นจากการรวมตัวของเกษตรกรเป็นองค์กรชาวบ้านเพื่อแก้ไขปัญหาในชุมชนและครัวเรือนร่วมกัน จนนำมาสู่ความสามารถในการพึ่งตนเองและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกันภายใต้ทุนและทรัพยากรที่หลากหลาย การปรับตัวของเกษตรกรศูนย์เรียนรู้ที่ประสบความสำเร็จในแนวทางการทำเกษตรผสมผสาน จนสามารถพาครอบครัวรอดพ้นจากวิกฤติด้านการเกษตรภายใต้ระบบทุน เป็นอีกภาพตัวแทนหนึ่งในการต่อสู้กับทุนนิยมเศรษฐกิจสมัยใหม่ อีกทั้งต่อยอดบทบาทการพัฒนาของกลุ่มเกษตรกรในชุมชนผ่านแนวคิดเกษตรผสมผสานด้วย โดยเฉพาะในกรณีของ นายถาวร สรรสมบัติ ซึ่งเป็นเกษตรกรศูนย์เรียนรู้เกษตรผสมผสานแห่งแรกของเครือข่ายสะท้อนให้เห็นปฏิบัติการดำรงชีพของเกษตรกรที่ปรับตัวสู่การทำเกษตรผสมผสานในบริบทการพัฒนาสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี

วิถีการดำรงชีพและปฏิบัติการของเกษตรกร: พ่อถาวร หนึ่งในศูนย์เรียนรู้เครือข่ายเกษตรผสมผสาน

พ่อถาวรทำอาชีพเกษตรกรตั้งแต่ปี 2516 เริ่มต้นปลูกปอแก้ว แต่ประสบปัญหาถูกกดราคา จึงหันมาปลูกมันสำปะหลัง ต่อมาปี 2529-2531 เปลี่ยนจากการปลูกมันสำปะหลังมาเป็นปลูกอ้อย ปี 2532 พ่อถาวรได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน ในช่วงปี 2533-2534 ได้หันกลับมาปลูกมันสำปะหลังอีกครั้ง หลังอ้อยราคาไม่ดีนัก โดยเพิ่มพื้นที่ในการผลิตและปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดนี้ แต่ราคามันสำปะหลังตกต่ำ เมื่อหักต้นทุนแล้วพบว่ามียาได้เพียง 50,000 บาท ไม่คุ้มค่ากับการลงทุน ช่วงปี 2535-2537 ชีวิตของพ่อถาวรต้องพบกับความผกผันอีกครั้งจากความล้มเหลวในการปลูกพืชเศรษฐกิจและได้รับผลกระทบจากระบบกลไกตลาด จึงตัดสินใจเดินทางไปทำงานรับเหมาก่อสร้างร่วมกับเพื่อนที่ต่างจังหวัด แต่ไม่ประสบ

ความสำเร็จ ในช่วงปี 2537 พ่อถาวรกลับมาเยี่ยมบ้าน ในขณะนั้น ทางโรงพยาบาลอุบลรัตน์และมูลนิธิฯ ได้มีส่วนร่วมทำกิจกรรมกับชุมชนในพื้นที่ โดยจัดเวทีประชุมในหมู่บ้านอย่างต่อเนื่อง หรือเรื่องการสร้างสิ่งแวดล้อมให้น่าอยู่ มีอาหารการกิน มีสุขภาพแข็งแรง เน้นเรื่องการสร้างแหล่งอาหารในชุมชน การพึ่งตนเอง จึงเข้าร่วมอบรมกับมูลนิธิฯ เรื่องการทำเกษตรผสมผสานแทนการปลูกพืชเชิงเดี่ยว จากการเข้าร่วมอบรมทำให้พ่อถาวรเห็นว่า “การปลูกพืชหลากหลายชนิด ก่อให้เกิดรายได้หมุนเวียนตลอดทั้งปี จึงคิดทบทวนและคิดว่านี่คือทางเลือกทางรอดอีกรูปแบบหนึ่งในการทำเกษตร” จึงตัดสินใจลดปริมาณพื้นที่การปลูกมันสำปะหลังลง เริ่มลงทุนขุดสระน้ำในไร่นาเป็นสระแรกด้วยเงินทุน 8,000 บาท ทำการปลูกมะม่วงประมาณ 2 ไร่ หลังจากนั้นพ่อถาวรก็ไม่ได้หวนกลับไปรับเหมาที่อื่นอีก ในช่วงเวลานั้นทางมูลนิธิฯ ศึกษานิเทศและนักพัฒนาเอกชนได้เข้ามาทำงานกับชุมชนละแวกนั้นก่อนแล้ว จึงขยับเป้าหมายมาทำงานร่วมกับบ้านคำปลาหลาย สนับสนุนเรื่องการศึกษาดูงานการทำเกษตรผสมผสานตามความสนใจของชาวบ้าน ให้ตัวอย่างกรณีศึกษาทั้งผู้ที่ประสบความสำเร็จและล้มเหลวจากการทำเกษตร เพื่อให้เกษตรกรได้นำมาปรับใช้กับพื้นที่ของตน มีชาวบ้านคำปลาหลายสนใจร่วมศึกษาดูงานแต่ละครั้งมากถึง 30-40 คน เมื่อคิดเทียบกับสัดส่วนของครัวเรือนแล้วเกือบทุกครัวเรือนที่เข้าร่วมในการเรียนรู้ นำมาซึ่งการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตของเกษตรกร ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการดิ้นรนของเกษตรกรเพื่อหาหนทางใหม่และสร้างจุดยืนร่วมในฐานะเกษตรกรภายใต้ระบบการผลิตแนวใหม่

ในระยะ 6 ปีแรกของการทำเกษตรผสมผสานของพ่อถาวรมีแรงงานเพียงสองสามีภรรยา ทั้งคู่จึงทดลองปรับรูปแบบกิจกรรมการเกษตรให้เหมาะสมกับพื้นที่และแรงงานของครัวเรือน ศึกษาหาความรู้จากการเข้าร่วมอบรมตามที่หน่วยงานต่างๆ สนับสนุน เช่น การศึกษาดูงานที่สวนจิตรลดาเรื่องเกษตรทฤษฎีใหม่กับหน่วยงานราชการ จึงเกิดความคิดว่า “แม้มีพื้นที่จำนวนไม่มากนัก แต่ก็สามารถสร้างแหล่งอาหารให้ครอบครัวได้ ขนาดในวังยังเลี้ยงไก่ได้เลย” การศึกษาดูงานระบบน้ำเพื่อการเกษตรที่ประเทศญี่ปุ่นกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ได้เรียนรู้เรื่องระบบการส่งน้ำจากพื้นที่ต่ำขึ้นที่สูง ศึกษาดูงานตามเครือข่ายศูนย์ปราชญ์อีสาน การเข้ารับอบรมหลักสูตรวิทยากรกระบวนการเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองภาคประชาชน (หลักสูตร วปอ. ภาคประชาชน) กับทางมูลนิธิฯ ซึ่งเป็นการฝึกทักษะภาวะผู้นำและการเป็นวิทยากรให้กับตัวเกษตรกร นำมาสู่การยกระดับเป็นวิทยากร

ประจำศูนย์เรียนรู้และวิทยากรรับเชิญตามหน่วยงานต่างๆ ในระยะแรกหลังการศึกษาดูงานพ่อถาวรใช้พื้นที่การเกษตรไม่มากนักปลูกพืชและผักหลากชนิดให้สามารถพออยู่พอกินในครัวเรือน ต่อมามีการต่อยอดทางความคิดมุ่งถึงการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของตนและคนในชุมชน คิดว่า “การทำเกษตรแบบไหนจึงจะอยู่รอด ต้องปรับเปลี่ยนวิธีการปลูกพืชและมีการเลี้ยงสัตว์ เพื่อให้เกิดอาหารครบวงจรภายในแปลงเกษตร” เกิดกระบวนการเรียนรู้วิธีการปลูกต้นไม้อย่างสอดคล้อง และการทำเกษตรผสมผสานอย่างต่อเนื่อง สร้างแหล่งอาหารไว้บริโภคภายในครัวเรือนอย่างปลอดภัยลดการใช้สารเคมี ได้สุขภาพแข็งแรงจากการทำงานในแปลงเกษตรของตน ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีพ การผลิต และความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนที่แน่นแฟ้นขึ้น ซึ่งก่อพลังไปสู่กระบวนการจัดการความรู้ของคนในชุมชนร่วมกันและเป็นฐานการสร้างอำนาจต่อรองกับผู้กระทำกรในหลายระดับ

1) ความหลากหลายของรูปแบบกิจกรรมในพื้นที่การเกษตร

จากการปรับปรุงแปลงเกษตรของตนอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ปัจจุบันศูนย์เรียนรู้แห่งนี้ได้จัดสรรพื้นที่เกษตรผสมผสานจำนวน 20 ไร่ เพื่อใช้ประโยชน์ดังนี้ *ส่วนที่หนึ่ง* สระน้ำจำนวน 6 สระ รวมเนื้อที่ประมาณ 3.5 ไร่ เพื่อให้มีน้ำเพียงพอกับทุกกิจกรรม และมีแหล่งน้ำสำรองเมื่อเกิดภาวะแห้งแล้งและเป็นพื้นที่เลี้ยงเป็ด แต่ละสระได้ปล่อยปลาจำนวนมาก แบ่งเป็นสระปลากินพืช และสระปลากินเนื้อรวมประมาณ 40,000 ตัว ไว้สำหรับบริโภคภายในครัวเรือน และเป็นอาหารสำหรับผู้เข้าอบรมในศูนย์เรียนรู้ อีกทั้งขายให้กับคนในชุมชน แม่ค้า บุคคลทั่วไปและงานพิธีในหมู่บ้าน พ่อถาวรเล่าว่า “ถ้าปีไหนฝนแล้ง น้ำในสระน้อยก็จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนการปลูกพืช เน้นพืชใช้น้ำน้อย เปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากข้าวนาปีเป็นข้าวดอกเพื่อให้ทันน้ำ และเลี้ยงปลาที่โตไว สามารถจับขายได้เร็ว” นอกจากสระน้ำแล้วพ่อถาวรยังลงทุนเจาะบาดาลเพิ่มเติมอีก 1 บ่อ เพื่อให้มีน้ำที่สะอาดใช้สำหรับเลี้ยงกบอีกด้วย *ส่วนที่สอง* นาข้าว พื้นที่ 5 ไร่ มีลูกสาวและลูกเขยเป็นแรงงานหลักในการทำนา ใช้ปุ๋ยคอกทั้งจากคอกตนเองและซื้อจากชาวบ้าน การปรับเปลี่ยนมาทำการเกษตรด้วยการลดการใช้สารเคมี พ่อถาวรบอกว่า “ต้องทำใจ เพราะระยะแรกพืชผัก รวมทั้งนาข้าวจะงามช้า โตช้า ต้องใช้เวลาบำรุงดูแล” ซึ่งข้าวใช้สำหรับบริโภคในครัวเรือนและผู้เข้าอบรมตลอดทั้งปี พ่อถาวรได้ปรับให้คันทนามีขนาดใหญ่ เพื่อให้สามารถปลูกพืชผักอายุสั้นไว้กินด้วย *ส่วนที่สาม* ขอบสระ พื้นที่ประมาณ 2 ไร่ ใช้ปลูก

พืชผักหลายระดับผสมผสานกัน เช่น ผักสวนครัว ข่า ตะไคร้ มะกรูด หวาน เป็นต้น *ส่วนที่สี่* สวนมะม่วง พื้นที่ 2 ไร่ แซมด้วย หวาน เพื่อให้สามารถเก็บผลผลิตไว้ขาย และ*ส่วนที่ห้า* พื้นที่อีก 8 ไร่ ประกอบด้วย บ่อซีเมนต์เลี้ยงปลาอุกจำนวน 3 บ่อ บ่อพลาสติก เลี้ยงกบมากถึงปีละ 300,000 ตัว ซึ่งเทคนิคการเลี้ยงกบถือเป็น จุดเด่นที่เกิดจากการทดลองในการเพาะเลี้ยง โรงเพาะเห็ดขอน 1 โรง คอกและเล้าสัตว์ โดยเลี้ยงไก่ไข่แบบเล้าเปิดจำนวน 30 ตัว ไก่ พื้นบ้าน 100 ตัว และวัว 4 ตัว ไผ่หวาน หวาน แปลงเพาะชำกล้าไม้ ถังน้ำหมัก ที่อยู่อาศัย โรงอาหารและอาคารศูนย์เรียนรู้ ส่วนที่ดิน อีกแปลงหนึ่งจำนวน 8 ไร่ ที่ซื้อเพิ่มเติมบริเวณเชิงเขาพ่อถาวรได้ ปลูกยางพาราและแซมด้วยมันสำปะหลังเมื่อปี 2550 ความ หลากหลายในการจัดการพื้นที่เกษตรถือเป็นยุทธวิธีหนึ่งที่พ่อถาวร ใช้ในการสร้างชุดความรู้ใหม่ในการจัดการกับระบบการผลิตขึ้น แทนที่ชุดความรู้เดิมที่ถูกสร้างและครอบงำผ่านระบบการผลิตแบบ ทุนนิยม

ผลจากการลงมือทำงานอย่างจริงจังจนสามารถสร้างความ มั่นคงทางอาหารและทางเศรษฐกิจให้เกิดขึ้นในครัวเรือน แปลง เกษตรของพ่อถาวรถูกยกระดับให้เป็น “ศูนย์เรียนรู้ชุมชน” แห่ง แรกของอำเภออุบลรัตน์ ภายใต้เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุ ภาควิชาอีสานเมื่อปี 2540 และในปีเดียวกันลูกสาวครองและ ลูกเขยที่เคยย้ายไปทำงานต่างจังหวัดกลับมาช่วยพ่อแม่ทำ การเกษตรที่บ้าน เนื่องจากเล็งเห็นว่าเกษตรผสมผสานที่พ่อแม่ทำ อยู่จะสามารถเลี้ยงครอบครัวให้อยู่รอดได้ ต่อมาลูกชายคนเล็ก อพยพยกกลับมาตั้งต้นธุรกิจขายกล้วยพารา ปลูกและดูแลต้น ยางให้ระยะ 3 ปีแรก และเข้ามาช่วยงานในศูนย์เรียนรู้บ้าง โดยเฉพาะเวลาที่มีการจัดอบรม แปลงเกษตรของพ่อถาวรจึงมี แรงงานด้านการเกษตรในครัวเรือนเพิ่มขึ้นรวมทั้งหมด 5 คน ซึ่งพ่อ ถาวรเห็นว่าเป็นการสร้างความมั่นคงในระดับสถาบันพื้นฐานอย่าง สถาบันครอบครัวให้เกิดความเข้มแข็งมากขึ้นและเป็นหลักประกัน คุณภาพชีวิตที่ดีของคนในชุมชนอีกด้วย

2) ปฏิบัติการในฐานะศูนย์เรียนรู้ชุมชน

พ่อถาวรกล่าวถึง “หลักเกณฑ์ของเกษตรกรที่จะสามารถก้าว ขึ้นสู่การเป็นศูนย์เรียนรู้ได้นั้น นอกจากการทำเกษตรผสมผสานใน แปลงตนเองแล้ว ต้องมีเทคนิคสามารถถ่ายทอดองค์ความรู้และมีความ เข้าใจในการทำเกษตรผสมผสานเป็นอย่างดี” ซึ่งทางมูลนิธิฯ จะช่วยเสริมให้เกษตรกรได้มีโอกาสฝึกการเป็นวิทยากรกระบวนการ ในเวทีเครือข่ายต่าง ๆ และหลักสูตรการอบรมที่ศูนย์เรียนรู้ของพ่อ ถาวรเน้นคือ การทำเกษตรผสมผสานตามแนวทางเกษตรทฤษฎีใหม่

กลุ่มคนที่มาศึกษาดูงานมาจากหลากหลายพื้นที่ เช่น ชุมชน เป้าหมายของกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ข้าราชการจากจังหวัดชายแดนใต้ ตำรวจ นักศึกษา พนักงาน บริษัทเอกชน หน่วยงานราชการ หน่วยงานจากประเทศเพื่อนบ้าน เกษตรกรและผู้สนใจทั่วไป เป็นต้น ในแต่ละปีจะมีผู้มาเยี่ยมชม ศึกษาดูงานที่ศูนย์เรียนรู้แห่งนี้มากถึง 2,000 คน

เมื่อศูนย์เรียนรู้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย สิ่งที่พ่อถาวร ต้องการจะนำเสนอให้ผู้สนใจภายนอกได้รับรู้ไม่เพียงการทำเกษตร ภายในศูนย์ฯ ของตน แต่อยากให้คนที่เข้ามาศึกษาดูงานมองเห็น การพัฒนาชุมชนด้วยวิถีเกษตรแบบภาพกว้าง เพราะชาวบ้านค้า ปลูกหลายทุกครัวเรือนได้ใช้แนวทางปฏิบัติทำเกษตรผสมผสาน เหมือนกัน ต่างก็เล็งเห็นความจำเป็นของการพึ่งตนเองด้านอาหาร และความปลอดภัยต่อสุขภาพเป็นเบื้องต้น ซึ่งเกิดจุดเปลี่ยนทาง ความคิดในการหันมาทำเกษตรปลอดภัย และได้เรียนรู้จากศูนย์ เรียนรู้เครือข่ายอุบลรัตน์ ทั้งเรื่องการผลิตปุ๋ยอินทรีย์ การทำน้ำ หมักชีวภาพ การเพาะพันธุ์ไม้ การปลูกผักปลอดสารพิษ การทำ บัญชีครัวเรือน และเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง ส่วนใหญ่หลังการศึกษา ดูงานจะนำความรู้ที่ได้มาปฏิบัติจริง นอกจากนี้กิจกรรมที่ปฏิบัติ ร่วมกันระหว่างสมาชิกเกษตรในหมู่บ้านคือ การประชุมสมาชิกทุก วันที่ 15 ของเดือนมีการสำรวจแปลงและแลกเปลี่ยนเทคนิควิธีการ เกษตรร่วมกัน ซึ่งกลายเป็นพื้นที่การเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชน จนนำมาสู่การเป็นเวทีได้เถียงที่นำมาซึ่งผลประโยชน์ของส่วนรวมใน รูปแบบ “พื้นที่สาธารณะ” (Public sphere) ตามแนวคิดของ Habermas (1989) [8] นอกจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในแต่ละ ครั้งได้เกิดปฏิบัติการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ผ่านผลผลิตทาง การเกษตร เช่น ปุ๋ยคอก กล้าไม้ กล้าผัก เป็นต้น นำมาสู่การต่อยอด องค์ความรู้ให้แก่สมาชิกได้เรียนรู้ เทคนิคปฏิบัติ วิธีการทำเกษตร ผสมผสาน การฟื้นฟูดิน การพึ่งตนเองด้วยการสร้างความ หลากหลายบนแปลงเกษตรเป็นแหล่งอาหารให้กับสมาชิกใน ครอบครัวยุคใหม่และคนในชุมชน เมื่อพืชผักสวนครัวเหลือจากการบริโภค สมาชิกจะนำไปจำหน่ายให้กับร้านค้าในหมู่บ้านถือเป็นการกระจาย ผลผลิตอีกช่องทางหนึ่ง แสดงให้เห็นว่าการทำงานของศูนย์เรียนรู้ แห่งนี้ได้ขยายผลค่อนข้างกว้างในระดับชุมชน เนื่องจากชาวบ้านให้ความ สนใจและลงมือปฏิบัติในแนวคิดการทำเกษตรผสมผสาน ศูนย์ เรียนรู้จึงเหมือนต้นแบบในการเรียนรู้ของเกษตรกรอย่างเป็น รูปธรรมและเป็นพื้นที่ในการผลิตสร้างอุดมการณ์ทางความคิดร่วม ของคนในชุมชน

3) การเชื่อมโยงสู่เครือข่ายภายนอก

นอกจากการเป็นศูนย์เรียนรู้ชุมชนจะทำให้มีผู้มาศึกษาดูงานเดินทางมาอบรมเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง พ่อถาวรยังเดินทางไปร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับหน่วยงานภายนอกและเครือข่ายศูนย์ประชาชญาชาวบ้านเป็นระยะ เพื่อเพิ่มองค์ความรู้และประสบการณ์สำหรับนำมาปรับปรุงพัฒนาภายในแปลงของตนและขยายผลไปยังชุมชน ตลอดช่วงเวลาของการเป็นผู้นำชุมชนและผู้นำศูนย์เรียนรู้ พ่อถาวรได้ขยายช่องทางเครือข่ายและทำหน้าที่ระดมทุนจากแหล่งต่างๆเข้าสู่แปลงเกษตรของสมาชิกมากมาย โดยตั้งแต่ ปี 2535 ขอรับงบประมาณสนับสนุนจากโครงการปรับปรุงโครงสร้างระบบการผลิต (คปร.) ให้กับชาวบ้านที่ต้องการความช่วยเหลือจำนวน 22 ราย ปี 2542 รับงบประมาณจากกรมพัฒนาที่ดินชุดละจำนวน 80 บ่อ คิดเป็นเงินบ่อละ 25,000 บาทให้กับชาวบ้านทุกครัวเรือน เพื่อแก้ไขปัญหาคาราคาเข่งน้ำในการเกษตร ปี 2546 ได้ขอรับงบประมาณจากทางจังหวัดซื้อพันธุ์ไผ่หวานแจกจ่ายชาวบ้านเพื่อปลูกทั้งชุมชน รวมเป็นเงิน 300,000 บาท ปีต่อมาได้ขอรับงบประมาณจากโครงการเพิ่มประสิทธิภาพชุมชน ซื้อพันธุ์ไก่พื้นบ้านมาแจกชาวบ้าน เพื่อเป็นการสร้างแหล่งอาหารและรายได้ภายในชุมชน ถัดมาอีก 3 ปี ได้ทำหนังสือเขียนโครงการขอชลประทานระบบท่อจากจังหวัด ได้แนวคิดจากการเดินทางไปศึกษาดูงานที่ประเทศญี่ปุ่นกับองค์การความร่วมมือระหว่างประเทศของญี่ปุ่น (JICA) ที่เมืองโอกิ เห็นตัวอย่างการใช้ระบบท่อแรงดันสูงในไร่ชาบนดอยสูง จึงคิดมาปรับใช้กับชุมชน และชลประทานระบบท่อสร้างแล้วเสร็จปี 2552 งบประมาณ 20 ล้านบาท ความยาวแนวท่อสายหลัก 7 กิโลเมตร การผสมผสานความร่วมมือกับภาคีในหลายระดับเป็นความพยายามในการขยายเครือข่ายในรูปแบบพหุภาคีและก่อกระบวนการสร้างประชาสังคมในการเปิดพื้นที่ให้กับผู้มีส่วนร่วมทุกภาคส่วนภายใต้ความไร้พรมแดนแห่งโลกาภิวัตน์ [9] ซึ่งพบว่าเครือข่ายที่เกิดขึ้นได้ขยายขอบข่ายกว้างไกลมากกว่าเพียงพื้นที่การเกษตรในแง่ของการดำรงชีพแต่ได้ขยายไปสู่พื้นที่การสร้างองค์ความรู้ใหม่ในสังคม และเกิดเครือข่ายทางความคิดในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เพื่อพัฒนาต่อยอดไปสู่พื้นฐานในการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าเดิม

4) ระบบการเงิน

ความผันผวนของกลไกตลาดทุนทำให้เกษตรกรในอีสานจำนวนมากต้องออกไปหารายได้นอกภาคการเกษตร และพบว่ากลับมีรายได้นอกภาคการเกษตรมากกว่ารายได้ในภาคการเกษตรจำนวนไม่น้อย แต่สำหรับครอบครัวพ่อถาวรรายได้ที่มาจากระบบ

การผลิตทางการเกษตรเป็นรายได้หลักสำคัญ ประกอบด้วย การเพาะปลูกพืชหลากหลายชนิด การเพาะพันธุ์ปลูปลูกและเลี้ยงปลา และยังมีรายได้จากการขายไก่พื้นเมือง เป็ด ไช้ไก่ อีกจำนวนหนึ่ง ผลรวมของมูลค่าผลผลิตสูงเกือบ 80,000 บาทต่อเดือน ขณะที่พ่อแสนเกษตรต้นแบบมีรายได้จากภาคเกษตรมากถึง 12,000 บาทต่อเดือน ส่วนสมาชิกคนอื่นก็มีรายได้จากส่วนนี้ตั้งแต่หลักร้อยจนถึงหลักหมื่นเฉลี่ยอยู่ที่ 13,000 บาทต่อเดือน ส่วนรายได้นอกภาคการเกษตรของศูนย์เรียนรู้มาจากการเป็นวิทยากรกระบวนการและการใช้สถานที่อบรม รายรับจากการนำผลผลิตมาประกอบอาหารให้กับผู้เข้าอบรม รายได้จากการแปรรูปอาหารทำปลาร้าบองสูตรสมุนไพรของภรรยาที่นำวัตถุดิบจากภายในแปลงเกษตรของตนและซื้อบางส่วนมาแปรรูปขายให้กับผู้เข้าอบรม และเงินจากลูกสาวส่งมาให้ อีก รวมรายรับจากส่วนนี้เกือบ 30,000 บาทต่อเดือน ส่วนรายจ่ายแบ่งเป็น รายจ่ายจากภาคการเกษตร ได้แก่ ค่าปุ๋ยคอก ค่าอาหารสัตว์ (รำ ข้าวสาร หัวอาหาร ปลาขี้) ค่าพันธุ์สัตว์ (ปลา ไก่) เป็นเงินประมาณ 10,000 บาทต่อเดือน รายจ่ายในครัวเรือน เช่น ค่าอาหาร ค่าของใช้ส่วนตัว ค่าสาธารณูปโภค เป็นต้น ศูนย์เรียนรู้จะมีรายจ่ายประมาณเดือนละ 14,000 บาท ส่วนศูนย์เรียนรู้ไม่มีภาระหนี้สินแต่กลับพบว่า มีเงินออมมากถึง 600,000 บาทต่อปี ภายในครัวเรือน เหล่านี้เป็นเครื่องพิสูจน์ความสำเร็จในการทำเกษตรผสมผสานเพื่อสร้างพื้นที่ยืนในการดำรงชีพท่ามกลางระบบเศรษฐกิจทุนปัจจุบัน

6. สรุป

จากการศึกษาพบว่าพัฒนาการของเครือข่ายเกษตรผสมผสานในอำเภออุบลรัตน์เกิดจากพลังทางสังคมของกลุ่มเครือข่ายผู้สนับสนุนผสมผสานความร่วมมือกับเกษตรกรเพื่อร่วมกันหาทางออกในการดำรงชีพของเกษตรกรจากวาทกรรมการพัฒนาภายใต้ระบอบทุนนิยม ซึ่งการทำเกษตรแบบผสมผสานถือเป็นทางเลือกหนึ่งที่เกษตรกรใช้ในการปรับตัวและสร้างอำนาจต่อรองกับผู้กระทำ การทางสังคมในการดำเนินชีวิตและช่วยคลี่คลายปัญหาเชิงระบบในการปรับกลยุทธ์การผลิตให้กับเกษตรกรรายย่อยหลุดพ้นจากปัญหาความยากจน รวมถึงข้อจำกัดในการทำเกษตรภายใต้ระบบทุนสมัยใหม่บนจุดยืนของวิถีการผลิตที่มีความหลากหลายและเป้าหมายการดำรงชีพที่ยั่งยืน แม้กระบวนการโลกาภิวัตน์จะเป็นกลไกหนึ่งในการกระตุ้นการขยายตัวของระบบทุนแต่ก็มีส่วนสำคัญในการช่วยเปิดความสัมพันธ์ระหว่างเกษตรกรภาคชนบทกับการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ข้ามแดนในเครือข่ายข้ามชาติจนเพิ่มขีดความสามารถของการเข้าถึงทรัพยากร ข้อมูลข่าวสาร แหล่งทุน

เครื่องมือการผลิตในเชิงประยุกต์ และเกิดชุดความรู้ใหม่ในการดำรงชีพ หากพิจารณาวิถีการดำรงชีพของเกษตรกรเครือข่ายเกษตรผสมผสานศูนย์เรียนรู้บ้านศาลาหลายผ่านกรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนจะพบความสามารถในการเข้าถึงทุนในหลายด้านที่แตกต่างกันออกไปดังนี้

ทุนมนุษย์ พบว่าเกิดทักษะและองค์ความรู้ในด้านการผลิตจากการทำเกษตรผสมผสานที่หลากหลายจนพัฒนาไปสู่การเป็นผู้นำในด้านต่างๆ และมีส่วนส่งเสริมในการยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนจนมีความมั่นคงในการดำรงชีพบนพื้นฐานของการเกิดคุณค่าทางสังคม

ทุนธรรมชาติ พบว่าที่ดินมีส่วนสำคัญเป็นอย่างยิ่งในระบบการเกษตร การทำเกษตรผสมผสานก่อให้เกิดระบบจัดการพื้นที่ทำกินที่มีประสิทธิภาพและรักษาการคงอยู่ของผืนดิน รวมไปถึงการสร้างสมดุลความหลากหลายทางชีวภาพของระบบนิเวศในทุกด้าน

ทุนการเงิน พบว่าเกิดการสะสมทุนการเงินเพิ่มมากขึ้นจากการออมในแบบค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งในระยะแรกของการทำเกษตรผสมผสานจะเห็นรายได้ที่เป็นตัวเงินน้อยมาก แต่ออกมาในรูปของการลดค่าใช้จ่าย เมื่อถึงระยะของการเก็บดอกผลการผลิตจึงจะเกิดการสะสมที่เป็นตัวเงินชัดเจน นอกจากนี้เกิดทุนร่วมจากงบประมาณที่มีการระดมทุนจากแหล่งสนับสนุนภายนอก ซึ่งเกษตรกรใช้การเข้าถึงข้อมูลข่าวสารในภาวการณ์แห่งโลกาภิวัตน์เป็นตัวเชื่อมโยงสำคัญสู่การระดมทุนเข้ามายังท้องถิ่น

ทุนทางกายภาพ พบว่าเกษตรกรมีระบบโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวกที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตครบถ้วน และยังเกิดการเสริมสร้างโครงสร้างพื้นฐานเหล่านั้นให้กับชุมชนได้อีกด้วย

ทุนทางสังคม พบว่าเกษตรกรสามารถสร้างเครือข่ายทางสังคมในหลายระดับ ซึ่งเป็นกลวิธีปรับตัวสำคัญในการใช้ประโยชน์จากกระบวนการขยายตัวแห่งโลกาภิวัตน์ ก่อเกิดกลุ่มความสัมพันธ์ในหน้าที่ทางสังคมและกระบวนการสร้างภาวะการเป็นผู้นำในระดับชุมชนและภายนอกชุมชน รวมถึงเกิดการต่อยอดเครือข่ายภาคีความร่วมมือในรูปของประชาสังคมกับหน่วยงานทั้งภาครัฐ เอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) หรือในระดับองค์การความร่วมมือระหว่างประเทศ

ซึ่งจะเห็นว่าการเกิดศักยภาพในการเข้าถึงทุนและขีดความสามารถที่มีในวิถีการดำรงชีพของเกษตรกรเครือข่ายเกษตรผสมผสานในการจัดการกับทุนในหลากหลายรูปแบบ ก่อให้เกิด

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการต่อรองกับสังคมในอีกรูปแบบหนึ่ง ในการสร้างอำนาจผ่านการยังชีพให้กับเกษตรกรรายย่อยอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในการดำรงอยู่ภายใต้ระบบทุนนิยมสมัยใหม่ที่เกษตรกรถูกบีบให้ยอมจำนนอยู่กับเงื่อนไขของกลไกตลาดเพียงเท่านั้น ถือเป็นปฏิบัติการใหม่ของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกษตรกรกระทำการกับโครงสร้างแห่งกลไกตลาดทุนโลกาภิวัตน์

7. ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรมีการแปรผันทุนในหลากหลายรูปแบบมาใช้ในวิถีการดำรงชีพเพื่อให้เกิดความยั่งยืนท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในกระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในการกระบวนการที่เกษตรกรปรับตัวในพัฒนาการใช้องค์ความรู้ที่ก่อกำเนิดจากการเรียนรู้ในหลากหลายรูปแบบ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในการสร้างองค์ความรู้ การสังสมประสบการณ์ การขยายเครือข่ายทางอุดมการณ์ความคิดในแนวคิดเกษตรผสมผสาน และการลงมือปฏิบัติเพื่อทดลองพิสูจน์ไปสู่ผลลัพธ์แห่งความสำเร็จ อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการดำรงอยู่ได้ของเกษตรกรอย่างยั่งยืนในยุคการเปลี่ยนแปลงแห่งโลกาภิวัตน์ การศึกษาเพื่อต่อยอดความเข้าใจถึงกระบวนการสร้างเครือข่ายและกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในด้านการจัดการและพัฒนาทรัพยากรทางการเกษตรที่เน้นวิถีแห่งธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความสมดุลในวิถีการดำรงชีพจึงเป็นอีกมิติหนึ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งในการสร้างองค์ความรู้ทางวิชาการโดยการศึกษาในเชิงบูรณาการที่มีหลากหลายศาสตร์เชื่อมโยงกันจะสร้างให้เห็นกระบวนการต่อรองและขับเคลื่อนทางสังคมที่ชัดเจนขึ้น ซึ่งเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในหลายมิติ

8. กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “เกษตรผสมผสาน: ยุทธศาสตร์การดำรงชีพของเกษตรกรอีสานในบริบทโลกาภิวัตน์” ภายใต้ความร่วมมือวิจัยระหว่างศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง และResearch Institute for Humanity and Nature, Japan สนับสนุนทุนวิจัยโดยศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

9. เอกสารอ้างอิง

- [1] อานันท์ กาญจนพันธุ์, “ชนบทอีสานปรับโครงสร้าง ชาวบ้านปรับอะไร”, วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, ฉบับพิเศษ (1), หน้า 7-13, 2554.

- [2] Giddens, Anthony, “Sociology”, 5th edition, Cambridge: Polity Press, 50-51, 2006.
- [3] Chambers, Robert and Conway, Gordon.R. “Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century”, IDS Discussion Paper 296, Brighton: IDS, 1992.
- [4] Ellis, Frank, “Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries”, Cambridge: Cambridge University Press, 7-10, 2000.
- [5] Bebbington, Anthony, “Capitals and Capabilities: A framework for Analysing Peasant Viability, Rural Livelihood and Poverty”, World development 27(12), 2021-44, 2000.
- [6] DFID, “Sustainable Livelihoods Guidance Sheets”, Department for International Development, 1999.
- [7] ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, “มโนทัศน์การดำรงชีพ”, หน้า17-19, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่, 2554.
- [8] Habermas, Jurgen, “The Structural Transformation of the Public Sphere”, translated by Thomas Burger, Cambridge: MIT Press, 1989.
- [9] กীরติพร จุตะวิริยะ, “ความรู้ท้องถิ่นกับแนวคิดประชาสังคมในกระแสโลกาภิวัตน์”, ใน: พลวัตขบวนการประชาสังคมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประเทศไทย, ชูชุก โนริยุกิ และสมศักดิ์ ศรีสันติสุข (บรรณาธิการ), หน้า 280-284, โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ขอนแก่น, 2555.